

Araştırma Makalesi / Research Article

20. Yüzyılın İkinci Yarısında Azerbaycan ve Özbek Şiirinin Millî İdeolojik Yönden Karşılaştırılması*

Terane Heşimova**

Öz

Azerbaycan ve Özbek Türklerinin edebî ve kültürel ilişkileri eski bir tarihe, köklü geleneklere sahiptir. İbn Sina, Harezmi, Buhârî, Uluğ Bey, Ali Şîr Nevaî gibi tanınmış şahsiyetlerin isimleri Azerbaycan'da büyük bir saygıyla anılmakta, Kağanî, Nesîmî ve Fuzûlî'yi Özbek halkı kendi şairleri gibi okumaktadır. Çalışmamızda, 20. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan ve Özbek edebiyatında Sovyet yönetiminin yasaklamaya çalıştığı millî, tarihî ve Türk birliği temaları üzerine şiirlerde, konu ve fikir benzerlikleri ele alınacaktır. 1950'lerde Stalin'in ölümünden sonra ve dünya edebiyatındaki yenilenme süreçlerinin etkisiyle Azerbaycan ve Özbek edebiyatında üstü kapalı şekilde millî konular ele alınmaya başlandı. Makalede, bu dönemde millî şiiri esaretten kurtarma yolunda kalemleriyle savaşan Bahtiyar Vahapzade, Halil Rıza, Fikret Koca, Erkin Vahidov, Abdulla Oripov, Cemal Kemal'in şiirlerindeki, manzumelerindeki ortak konular, ülkü ve fikir benzerlikleri, edebî etki, esinlenme gibi konular gözden geçirilmiş, Sovyet yönetimine karşı direnişlerden söz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Azerbaycan şiiri, Özbek şiiri, Vladimir Lenin, Josef Stalin, Sovyet rejimi, asimilasyon.

* Geliş Tarihi: 25 Ekim 2022 – Kabul Tarihi: 28 Ağustos 2023

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Heşimova, Terane. "20. Yüzyılın İkinci Yarısında Azerbaycan ve Özbek Şiirinin Millî İdeolojik Yönden Karşılaştırılması." *bilig*, no. 108, 2024, ss. 161-186, <https://doi.org/10.12995/bilig.10807>.

** Doç. Dr., Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Doğubilimcilik Enstitüsü, Merkezi Asya Ülkeleri Bölümü – Bakü/Azerbaycan

ORCID: 0000-0002-1417-8497

tarana_nur@yahoo.com.tr

Giriş

Aynı milletin çeşitli kolları (halkları) arasında başta edebî olmak üzere çeşitli kültür alanlarında alakalar, siyasi, iktisadi ve askerî meselelerde birliktelikler çok tabii ilişkilerdir. Ancak coğrafya ve tarihin mecbur kıldığı farklılaşmalar bu birlikteliği zedeleyebilmektedir. Türkler, 10. yüzyıldan itibaren dağıldıkları geniş coğrafyalarda zaman zaman kardeş halklarla da mücadelelere girişti ve yabancı güçler karşısında zayıf duruma düştüler. 15. yüzyıldan itibaren farklı siyasi idarelerle birlikte farklı yazı dilleri de ortaya çıkmaya başladı. 17. yüzyılda başlayan hanlıklar mücadelesi, Asya kıtasının üçte biri kadar olan Türkistan coğrafyasını 18. yüzyıl başlarında Çarlık Rusya karşısında siyasî birlikten mahrum bıraktı. Bu durumun doğal sonucu, yukarıda işaret edilen diğer alanlarda da farklılaşmaktı. 20. yüzyılın başlarında, I. Dünya Savaşı'nın bitimine yakın (1917) baş gösteren Bolşevik İhtilali sonrasında kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Doğu Türklüğünü göreceli bir siyasi birliğe kavuştururken bu birliğin güneyindeki Türkler ve dağılan Osmanlı coğrafyasındaki Türklükle bağlarını kopma derecesine indirmişti. Özellikle Sovyetler Birliği dâhilindeki Türk halklarının Latin alfabesine geçirilmesi (1926), Türkiye Cumhuriyeti'nin de Latin alfabesini kabulü (1928) sonrasında Josef Stalin yönetimindeki Sovyetlerin yeni bir hamle ile idaresi altındaki Türk halklarına ve diğer Müslüman halklara birbirinden farklı Kiril alfabesi uygulaması (1930'lu yıllar), sözü edilen farklılaşmayı bir anlamda husumete kadar vardırdı. Fakat aşağıda ayrıntılı biçimde sunulacağı üzere, bu durumu millet hayatının istikbali için bir tehlike olarak gören aydınlar (özellikle bunlar arasındaki şair ve yazarlar), Sovyet idaresinin zaman zaman 1937 Ziyalılar Kırımını hatırlatan uygulamalarına rağmen Türk halkları arasında yakınlaşmayı sağlayıcı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Azerbaycan ve Özbekistan edebiyatçıları, bu faaliyetlerin öncüleri arasındadır.

Aynı millettten olan Azerbaycan ve Özbek halkları ortak gelenek ve göreneklere, kültür ve din birliğine sahiptirler. Biri Türk dilleri ailesinden Oğuz grubuna, diğeri Karluk grubuna dâhil olmakla birlikte bu şivelerin birbirine yakınlığı edebî ilişkilerin de gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu yakınlık ve hatta ortaklık halklarımızın sözlü ve yazılı edebiyatına yansımış, edebiyatlarımız zamanla kültürel, sanatsal ilişkiler doğrultusunda daha da gelişmiştir. Edebî ilişkilerin şekillenmesinde çeviri ve esinlenme gibi edebî etkilenmeler önemli rol oynamıştır. Divan edebiyatı şairlerimiz bedii dil,

ifade, vezin, şekil, konu, üslup açısından birbirinden faydalanmış, sonuç itibariyle, Türk halkları edebiyatının istikbaldeki gelişim yollarını da işaret etmişlerdir.

Hatta sözü edilen yazılı edebî alakalar dışında dil içinde özel bir iletişim sistemi olan “gizli dil” biçimlerinden “Abdal/Teber Dili” de Özbekistan’dan Azerbaycan’a ve Anadolu içlerine kadar uzanan ortak kültür unsurlarından biridir.¹

Eski Türk kültüründen, folklorundan aldığı konuların yazılı edebiyata kazandırılmasında müstesna hizmetleri olan klasik Azerbaycan düşünürü ve şairi Nizâmî Gencevî’nin (1141-1209) şiir sanatında oluşturduğu anane ve temayülleri başarılı bir şekilde kullanan Özbek halkının büyük oğlu, Ali Şîr Nevâî (1441-1501) Çağatay edebiyatının, dilinin gelişiminde hizmetleri büyük olan Özbek düşünürü, şairidir. Türk dilinde “Hamse” sahibi ilk şair Ali Şîr Nevaî’dir. Aradan yüzyıllar geçmesine rağmen Ali Şîr Nevaî’nin eserlerinin 15. yüzyıldan beri Azerbaycan’da okunması, el yazmalarının Özbekistan’dan sonra Azerbaycan’da yaygın olarak bulunması, eserlerinin bugün Azerbaycan’da orijinalinden okunması (Araslı 11), aynı dili konuşmaları, aynı değerlere sahip olmaları, aynı millete ait olmalarındandır.

Bilindiği gibi, Sovyet İmparatorluğu’nun esaretinde bulunan diğer Türk halkları gibi Azerbaycan ve Özbek halkları da yetmiş yıl boyunca kendi edebiyatlarını Sovyet sisteminin yasaklarına göre oluşturmuşlardır. Millî ve tarihî konuların Sovyet düşüncesine uygun hâle getirilerek yazılması, dolayısı ile sahteleştirilerek kaleme alınması, Türk birliği konusunun yasaklanması, Sovyet İmparatorluğunu öven eserlerin yazılması bu dönemin edebiyatının genel manzarasını oluşturur. 20. yüzyılda edebiyatta, şiirde millî ideoloji meseleleri bağlamında Azerbaycan ve Özbek edebî ilişkileri birkaç aşamayı içerir:

1. 20. yüzyılın ilk yirmi yılında (Çarlık’tan Sovyet rejimine, Lenin’li yıllar),
2. Sovyet rejiminin yerleşme dönemi (Stalin’in yasaklar dönemi),
3. Asrın ikinci yarısının başlarında (Stalin sonrasında yasakların yumuşadığı dönem),
4. Bağımsızlık Dönemi.

Bunlara başlangıç olarak 19. yüzyıl tiyatro yazarlarından Azerbaycanlı Mirza Fetali Ahundzâde’nin (1812-1878) gayretlerinin Özbek şairi ve dramaturgu Hamza Hekimzade Niyazi tarafından devam ettirilmesi gösterilebilir. Ahundzâde, 1850-55 yılları arasında 6 komedi (*Hekâyet-i Molla İbrahimha-*

lil Kimyager, Hekâyet-i Mösyö Jordan Hekim-i Nebatat ve Derviş Mestalişah Cádûgûn-ı Meşhur, Hekâyet-i Vezir-i Han-ı Lenkeran, Hekâyet-i Hırs-ı Gul-durbasan, Hekâyet-i Merd-i Hasis Hacı Gara, Murafie Vekillerinin Hekâyeti) ve bir de hikâye (*Hekâyet-i Yusuf Şah veya "Aldanmış Kevakib"*) yazmış fakat Rus sansüründen dolayı eserlerini önce Rusçaya çevirerek yayımlamış, "*Temsilât*" adını verdiği komediler kitabını nihayet 1859'da Tiflis'te Türkçe olarak bastırmaya muvaffak olmuştu (Akpınar 53).²

Hamza Hekimzade Niyazi (1889-1929) ise Özbekistan'ın ilk dramaturgu sıfatıyla Mirza Fetali Ahundof'un tiyatrolarıyla aynı muhtevada eserler vererek halkını millî uyanışa çağırdı. O da tıpkı Ahundof gibi çeşitli yeni edebî türlere yol açıcılık vazifesi yüklendi. *Yengi Saadet Yahud Milli Roman* adlı eseri, Çağatay Türkçesinden Özbek edebî diline geçişin ilk eserlerindedir. Ama asıl başarısı -Ahundof gibi- tiyatro eserleriyle. Hatta en başarılı eseri sayılan *Zeherli Hayat Yahud İşk Kurbanları, çağdaş* Özbek edebiyatının ilk piyeslerindedir. Nitekim bu piyeste Ahundof'un hemen her sahne eserinde bıkmadan vurguladığı toplumsal eşitsizlik, kadınların acınacak talih(sizlik)leri açıkça gösterilmiştir.

Laşman Faciası, Bay ile Hizmetçi, Kim Togrı, Molla Narmuhammed Damlanın Küfr Hatası, Burunğı Saylavlar, Fergana Faciası, İşçiler Hayatıdan, Töhmətçiler Cezası, Burunğı Kazılar Yaki Meyserening İşi, Perenci Sırlarından Bir Levha Yaki Yallaçılar İşi gibi tiyatro eserleriyle, Sovyet rejimi baskısı etkili olmadan önceki dönemde, cehaletin toplumu esarete ve yok oluşa sürüklediği fikrini işlemeye çalıştı. Ayrıca *Kengeş* [bağımsızlık] ve *Hürriyet* adıyla çıkardığı dergiler vasıtasıyla Cedîcilik hareketine uygun fikirlerini yaymaya çalıştı. Eserlerindeki ana fikir, eski düzeni, cehalete dayalı örfleri eleştirirken eğitimin önemini ve milliyetçiliğin gerekliliğini vurgulamaktı (Bilveren 418). Şunu da belirtmek gerekir ki Hamza Hekimzade Niyazi'nin "Saylav Aldıda", "Burunğı Saylavlar", "Mart Kurbanı Aynisa", "Laşman Faciaları" gibi eserleri devrin gereği ve Sovyet rejiminin emri üzerine yazdığı piyeslerdendir (Açık 21).

1904'te Petersburg'da başlayan grevler Çarlık Rusyası'nın çeşitli bölgelerine yayılınca 22 Ocak 1905'teki müdahalede binlerce kişinin öldürülmesi, yönetime karşı bir nefret doğurarak birbirini takip eden isyan hareketlerini başlatmış ardı sıra Japonya ile başlayan savaşta Rus ordusunun yenilgisi Rus idaresini zor duruma sokarken baskı altındaki Türk soylu halklara nispi bir hürriyet sağlamıştı. Bu ortamın getirdiği müsait şartlardan faydalanan Azerbaycan aydınla-

rı, ülkelerinde çıkardıkları sayısı 50'yi aşan gazeteler ve dergilerle halka millî davaları hakkında fikirler vermeye başladılar.³ Azerbaycan'da başlayıp Özbekistan edebiyatına ilham kaynağı olmuş bu kültür faaliyetleri içerisinde Calil Memmedkulizade ile Ömer Faik Numanzade'nin kurduğu “*Molla Nasreddin*” adlı mizah dergisinin apayrı bir yeri vardır. 7 Nisan 1906'da Tiflis'te neşir hayatına başlayan bu dergi daha sonra Tebriz ve Bakü'de yayımlandı. Bu derginin sanat ortamına katkısıyla Azerbaycan hiciv edebiyatı belirgin bir şekilde Özbek edebiyatını etkiledi. Özbek halkının hayatında büyük bir rönesansa vesile olan *Molla Nasreddin* dergisini örnek alan Özbek aydınları kendi hiciv dergisi olan *Muştum*'u çıkardılar. “İran, Irak, Türkiye, Afganistan, Hindistan gibi ülkelerin ulusal kurtuluş hareketlerine manevi destek veren *Molla Nasreddin*, yayın faaliyeti boyunca Orta Asya halklarının sosyo-politik olaylarına, sosyal yaşamına kendi sayfalarında yer veriyordu. Azerbaycan yazarı, dramaturgu Celil Memmedkuluzade'nin editörlüğünde yayımlanan *Molla Nasreddin* dergisi Özbek halkı içerisinde yerel bir dergi gibi kabul görmüş ve geniş çapta dağıtılmıştır (Aliyev 83). Dergide toplumsal bilgilenmesine, aydınlanmasına, millî hakların savunulmasına yönelik konular güncelliğini korumuş, Azerbaycan ve Özbek edebiyatını, şiirini etkilemiştir. Döneminde yabancı dillerin anadilinin yerine geçmesi Celil Memmedkuluzade'nin “anadili” vurgusu yaparak edebî dilin geliştirilmesi konusunda duyarlı bir tavır sergilemesine neden olmuştur. Farsça ve Rusça yazarları eleştiren “*Molla Nasreddin*”cilerin oluşturduğu bu anane sonraki yıllar Azerbaycan ve Özbek edebiyatına yansımış, ana dilin halkın konuşma dili olması gerektiğini savunan pek çok eserler kaleme alınmıştır.

20. yüzyılın başlarındaki nispi serbestlik, Azerbaycan'ın doğusundaki bütün Türkler (ve tabii Özbekler) için de hem Cedîdcilik cereyanının hem de örgüt faaliyetlerinin arttığı yıllardır. 1901 yılından itibaren yerli gençlerden oluşan “Ceditler Tödesi” adlı bir cemiyet kurulmuştu. Münevver Kari bazı dostlarıyla birlikte 1909'da “Cemiyet-i Hayriye”yi, 1913'te “Turan” derneğini kurdu. Turan derneğinin “Mektep”, “Neşriyat” şirketleri “Turan Kütüphanesi”, “Turan Kulübü” vardı. 1917'de bunlara “Turan” gazetesi de eklendi.⁴

Stalin idaresindeki dönem, dinî ve millî değerleri tamamen silmeye ve Ruslar lehinde “asimilasyon”a bağlı Sovyet rejimi dönemidir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin her tarafında ama özellikle Müslüman halkların çok büyük bölümü Türk halkları idi ve bu dönem Türk halklarının asimile edilmeye çalışıldığı zaman dilimi olmuştur.

Bu dönemde bütün sanat ve edebiyat faaliyetleri, rejim propagandası olma-ya zorlanmış ve sanatında çok başarılı edipler de bu ilkeye uymak mecburiyetinde bırakılmıştır. Azerbaycan'da Samed Vurgun, Özbekistan'da (hepsi ilk şiirleriyle) Mirtemir, Zülfiye, Uygun, Şöhret, Şükrüllâ, Remz Babacan, Saide, Zunnurava ve Mirmuhsin, bu isimlerin önde gelenleri arasındadır (Kocaoğlu, “Özbekler” 202-203).

Rejimin emirlerine uymadığı düşünülenler ise ya sürgüne gönderilmiş ya da hapsedilmiş ve ölüm cezasına çarptırılmıştır. Mikâil Müşfik (1908-1938), bu akibete uğrayan sayısı belirsiz Azerbaycan aydınlarındandı; henüz 28 yaşındayken on kitabı yayımlanmıştı. 1936'dan sonra *Sındırılmış Saz, Azadlık Dastanı gibi manzum hikâye(poema)ler ve birçok şiiri yayınlandı*. 1937 yılında “Hurda Küçük Burjuva Şairi ve devlet düşmanı” suçlanıp tutuklanmasıyla Bakü yakınlarındaki Bayıl cezaevinde hapsedildi, 30 yaşında 1938 yılında idam edildi (Akpinar 354).

50'li yılların ortalarında, 60 ve 70'lerde hem Azerbaycan hem de Özbek edebiyatında millî konular üstü kapalı anlamda oluşmaya başladı (Alişanov 4). Bu açıdan bakıldığında, Azerbaycan ve Özbek halklarının edebiyatında Sovyet döneminin 60'lı ve 70'li yıllarını millî uyanış yılları olarak değerlendirebiliriz. Çünkü Stalin' in ölümünden sonra sanata konulan yasaklarda bir yumuşama gerçekleşti. Bu dönemde milletsever şairler ve yazarlar üstü kapalı olsa bile millî köklerini, Türk halklarının manevi bağlarını, tarihlerini, geleneklerini yansıtan eserler kaleme almaya başladılar.

Sovyet esaretinde bulunan, aynı sosyo-politik süreçleri paylaşan Azerbaycan ve Özbek halklarının kaderinde ve edebiyatında 1950-60'lı yıllar önemli bir dönemdir. Her iki halkın 60'lı yıllarda edebiyata katılan, millî kimlik kavramını idrak eden gençleri şiirde millî konulara değinmekle, tarihlerini, tarihî kahramanlarını, ediplerini yüceltip betimleyerek şiiri millîleştirmeye çaba gösterirdiler. Azerbaycan ve Özbek halkının genç şairleri fazla dikkat çekmemek, takiplerle, yasaklarla yüzleşmemek için ara sıra dönemin liderlerini övmek mecburiyeti hissettiler, Sovyetleri ve liderlerini öven şiirler bile kaleme aldılar. “1935-1945'li yıllarda doğan Özbek şairleri 1960'lardan itibaren lirik ve millî konularda şiirler kaleme alarak, millî şiiri Sovyetler' i övmeye odaklanmış durumdan uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Şüphesiz dönemin şartlarına göre, fazla dikkat çekmemek için genç şairler isteksizliklerine

rağmen, ara sıra Lenin'i ve "Sovyet" ülkesini öven şiirler de kaleme alırdılar" (Kocaoğlu, "Çağdaş Özbek" 7).

Bu dönemde Azerbaycan ve Özbek halklarının millî duygulara, millî bilince sahip şairleri ister ele alınan konular, içerik, ifade biçimi, isterse de üslup açısından birbirinden esinlenerek, halkların toplumsal ve kültürel düşünce-sinin şekillenmesinde, millî ideolojik yönden bilgilenmesinde önemli olan şiirler ve manzumeler kaleme aldılar. Azerbaycan şiirinde Bahtiyar Vahap-zade, Halil Rıza, Sabir Rüstemhanlı, Fikret Koca, Özbek edebiyatında Abdulla Oripov, Erkin Vahidov, Rauf Parfi, Cemal Kemal, Aziz Abdürrezzak milletin istikbali için millîleşmeyi ve onun getireceği istiklali sağlamak için edebiyat vasıtasıyla siyasal olaylarda da mücadele vermeyi gerekli görmüşlerdir.

20. Yüzyılın İkinci Yarısında Azerbaycan ve Özbek Şiirinde Konu ve Düşünce Benzerlikleri

Bahtiyar Vahapzade'nin Ana Dili Konusunda Şiirleri ve Özbek Sanat Ortamı 1950'li yıllarından itibaren Azerbaycan ve Özbek edebiyatında millî şiirde bir rahatlama oluştu. Stalin'in ölümüyle Sovyet esaretinde bulunan Türk halkları için sanatta ve edebiyatta yeni bir süreç başladı. Yasaklar hafifledi, Sovyetlere övgü dolu şiirler yerini kısmen millî konulara bıraktı. Yasakların hafiflemesi nedeniyle Azerbaycan ve Özbek halklarının şairleri kendi millî haklarını savunmak için harekete geçtiler. Esasında aynı milletin bireyleri olan şairler, sanat ilişkilerini Sovyetler Birliği'nin kardeş halklarının şairleri gibi kurmuş olsalar bile, içerik, mahiyet tam farklıydı. Onlar aynı milletin bireyleri olduklarını idrak eden, millî özgürlüklerini kazanmak için dönemin şartlarından istifadeye çalışan, Türk halklarının fikren birlik olmasını temel alan şairler idi. Sovyet halklarının şairleri gibi sıkça bir araya gelen bu millî şairler birbirinin sanatından etkilenmiş ve bu sanat olayları edebiyatlarımızda konu, düşünce, biçim ve üslup benzerlikleri, ahenk uyumu, ortak gelişim özelliklerine yol açmıştır.

Eserlerinde ana dilini en temiz şekilde kullanmaya özen gösteren ve halkının, milletin duygularına tercüman olan Bahtiyar Vahapzade (1925-2009) Azerbaycan halkının şairi, filozofu, milletsever evladıdır. Bahtiyar Vahapzade'nin şiiri, halkının acılarına, üzüntülerine tarihî kökler ve yabancı etkiler açısından ayna tutmakta, milletin tarihini çarpıtılmasına isyan etmekte, gerçekleri içtenlikle ifade etmekte, geleceğe geçmiş ve bugünün vasıtasıyla köprü kur-

maktadır. Bu nedenle, sanatı ve kişiliği ülkede ve ülke dışında her zaman ilgi odağına dönüşmüş, özellikle Sovyet boyunduruğu altında inleyen Türk halklarının şairlerinin ilham kaynağı olmuştur. “Bahtiyar Vahapzade’nin 1960’lardan başlayarak kapsamlı manevi ve estetik arayışları sınırlarının çok ötesinde yankılanıyordu. Kardeş Özbekistan’ın sanata yeni katılan gençliği, büyük şairin ateşli anavatan çağrılarına cevap verdi” (Kasimbeyli 30). Bu şiirsel yanıtlar ifade tarzlarına, millî-estetik tonlarına göre farklı olsalar bile, onların özlerinde ve içeriklerindeki uyum dikkat çekicidir. Konumuzun amacı açısından şunu belirtelim ki, 60’lardan günümüze kadar Bahtiyar Vahapzade’nin birçok eserleri Özbekçeye aktarılmış, Özbekistan’da kitapları basılmış, dergilerde bazı şiirleri yayımlanmış, sanatı üzerine çalışmalar yapılmıştır.

Kaffar Mirze’nin çevirisiyle “Mezar”, “Açlardan Toklara”(1962), Reşit Mura’nın çevirisiyle *Toşkent Oxşomi* dergisinde “Nevai”, “İki Kör” şiirleri (1968), Nosir’in çevirisiyle “Azerbaycan”, “Bir Yürekte Dört Fesil” (1973), *Şark Yıldızı* dergisinde Razzok Abduraşid’in çevirisinde “Kızıma”, “Teklik”, “Ehtiyat” şiirleri yayımlanmıştır (1973). 60’lardan günümüze kadar Bahtiyar Vahapzade’nin *Benim Yolum* kitabı, “Şebi-Hicran”, “Feryat” manzumeleri ve diğer eserleri Cabbar Cabbarov’un, Cemal Kemal’in, Şahlo Kasumova’nın çevirileriyle Özbek diline aktarılmıştır” (Kengerli).

Çeviriler aracılığıyla Özbek okuyucusunun, Özbek halkının millî şairlerinin benimsediği Vahapzade sanatı, konu ve içerik, düşünce şekli açısından Özbek şiirini de etkilemiştir. Erkin Vahidov, Abdulla Oripov, Cemal Kemal, Aksad Muhtar, Cumaniyaz Cabbarov ve diğer Özbek şairlerinin eserlerinde B. Vahapzade’nin sanatıyla, kaleme aldığı şiirleriyle konu, düşünce ve içerik benzerliklerinin, üslup ve biçim, ahenk benzerliğinin ve genel bir uyumun olduğu görülmektedir.

Bir halkın ana dili korunduğu, konuşulduğu sürece o halk yaşar. Çünkü dil halkın kültürünü ve tarihini içinde barındırır. Sovyetler Birliği döneminde mevcut idarenin Türk halklarının ana dillerini yasaklaması nedeniyle millî şairlerimiz, ana dillerini korumak için harekete geçtiler. Azerbaycan edebiyatında Bahtiyar Vahapzade, Halil Rıza, Sabir Rüstemhanlı, Özbek edebiyatında Erkin Vahidov, Abdulla Oripov, Cemal Kemal ve diğer Azerbaycan ve Özbek şairleri, Sovyetlerin yıkım politikasına itiraz olarak, toplumsal düşüncede millî kimlik kavramını şekillendirmek, ana dilini saldırlardan savunmak amacıyla şiirler kaleme aldılar. Bu konuda Bahtiyar Vahapzade ilk şiirini 1954’te, Stalin’in ölümünden (5 Mart 1953) hemen sonra, yasakların

hafiflediği dönemde kaleme aldı. Cesaretle “Ana Dilim” şiirinde Rus dilinin baskıladığı ana dilinin tarihini, güzelliğini betimleyen şair, ana dilini dünyanın ve atalarının en değerli mirası olarak değerlendirdi:

Bu dil - bizim ruhumuz, aşkımız, canımızdır,
Bu dil - bir-birimizle ehdi-piymanımızdır.
Bu dil-tanıtmış bize bu dünyada herşeyi.
Bu dil -ecdadımızın bize buraktığı
En kıymatlı mirastır, onu gözlerimiz gibi
Koruyup kuşaklara biz de armağan edek. (Vahapzade, *Seçilmiş Eserleri* 8)

Ana dili konusu Bahtiyar Vahapzade'nin sanatında özel bir yere sahiptir. Çağdaş Azerbaycan şiirinde ana dili konusunun mimarı olan Bahtiyar Vahapzade'nin millî dilin korunmasına adanmış çok sayıda şiirleri ve bilimsel çalışmaları bulunmaktadır. Şunu da belirtelim ki, Özbek edebiyatında ana dili konusunun tarihi çok eskilere dayanır. Ali Şir Nevaî, Mirtemir, Tursunov gibi edipler ana dili konusunda şiirler kaleme almışlardır. Bununla birlikte 20. yüzyılın 50-60'lı yıllarında B. Vahapzade'nin 1954'te cesaretle yazdığı “Ana Dilim” şiiri Özbek şiirinde millî düşüncenin uyanmasında ve şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. “Ana Dilim” şiiri Özbek sanat ortamında yankılanmakla, ana dili tutsak olan Özbek halkının ana dili uğruna mücadelesine, Özbek halkının sosyo-politik düşüncesinin şekillenmesine yardım etmiştir. “Ana Dilim” şiirinin ardından millî öz bilincin mantıksal duygusuyla şiirler yazan Özbek şairi Rauf Parfi, 1958'de “Özbek Dili” şiirini kaleme almıştır. “1960'lı yıllarda tüm aydın gençlerde olduğu gibi Parfi de “saf sanat”la ilgilendi ise de millî değerleri hiçbir zaman unutmadı. Komünist ideolojiden daima uzak durdu, yoksulluk pahasına da olsa Sovyet ideolojisinin sunduğu imtiyazlardan yararlanmayı hiç düşünmedi, topyekûn Sovyetleştirme tufanında Türk kimliğini koruyan ender aydınlardan birisi idi” (Koraş 3).

Hayhot, toptaganda arab va müğil,
Hayetingning zanjirli yili,
Boşdan ne keçirding, mardona üğil,
Üzbek tili, Üzbek tili.
Üliğ tariuxingga kilaman hitob
Navoiy şeirining guli,
Keçmiş zamonlarning tipik guvoği,
Üzbek tili, Üzbek tili.⁵ (1958) (Parfi, *Sabr Darahiti* 198)

Bahtiyar Vahapzade'nin "Ana Dilim" şiiri gibi Rauf Parfi'nin "Özbek Dili" şiiri de daha sonra Abdulla Oripov'un "Ona Tilimga" (Anadilime) şiirine ilham kaynağı olacaktır.⁶

Bahtiyar Vahapzade'nin Özbek halkının sosyo-politik düşüncesinin şekillenmesinde müstesna bir rolü olan manzum metinlerden biri de "Latin Dili" şiiridir. Bahtiyar Vahapzade, Sovyet şiirinin 60'lı ve 70'li yıllar aşamasında, Sovyetler Birliği'nin birleşik bir devlet kurma ve Rus dilini tek dil olarak kullanma politikasına itiraz olarak 1967 yılında "Latin Dili" şiirini yazdı ve böylece Türk halklarının millî kimliğini üstü kapalı ifade şeklinde savunmaya çalıştı.

Atlantika kıyısında
Coşa-coşa, taşa-taş:
-Ben özgürüm, ben mutluyum,
Diyor natik yad dilinde.
Söyle, natik, şimdi neye inanalım -
Kulağamı, ya gözemi?
Amelemi, ya sözemi?
"Ben özgürüm, bağımsızım" sözlerini
Öz dilinde söylemeye izin yoksa,
De, kim sana özgür der?
Söyle, nasıl özgürsün sen,
Komalarda tutsak olmuş ana dilin. (Vahapzade, *Seçilmiş Eserleri* 303)

Özbek edebiyat bilimcisi Babahan Şerif (1), Bahtiyar Vahapzade'nin "Latin Dili" şiirinin Özbek halkının sanat ortamına, sosyo-politik düşüncesine etkisini şöyle açıklamaktadır:

Bahtiyar Hocanın "Latin Dili" şiiri Özbekçeye çevrilmeden önce, Özbek aydınları şiiri orijinalinden okumuşlardır. Edebiyat eleştirmeni Azad Şarafaddinov, şiiri orijinal hâliyle okuduğunda, Bahtiyar Vahapzade'nin millî ruhunu hissederek heyecanlanıyor. Özbekistan'da Azerbaycan şiirinin çevirmenlerinden olan, ünlü şair Nasir Muhammed'in söylediğine göre kendisi Bahtiyar Vahapzade'nin birkaç şiirini Özbekçeye aktarmış ve Azad Şarafaddinov'a önermiştir. Şiirleri okuyan üstat, memnuniyetini dile getirerek, Bahtiyar Vahapzade'nin "Latin Dili" şiirini Özbekçeye aktarmasını tavsiye ediyor. Çünkü bu

olağanüstü, millî ruhta güçlü, günümüzde çok gerekli bir şiidir, diye söylemişti. 1980'lerin sonunda, Özbekistan'da Özbekçeye devlet dili statüsü vermek için güçlü bir mücadele vardı. İşte o zaman bu şiir yayınlandı ve Bahtiyar Vahapzade'nin "Latin Dili" şiiri sosyo-politik düşünceye önemli etki göstermiş oldu.

"Latin Dili" şiirinin sanatsal ve toplumsal değerinden bahseden Babahan Şerif, ana dilini millî, insani ve tarihsel açıdan değerlendiriyor: "Aslında başka bir dil öğrenmenin yanlış bir yanı yok. Doğru, bu bir erdemdir, ancak yabancı dil öğrenmek kişinin kendi dilini, kendi köklerini unutması pahasına olmamalıdır. Aksi takdirde dilini unutan bir millet yok olmaya ve tarih sahnesinden silinmeye mahkumdur" (Babahan 1).

Vahapzade'nin millî bilincindeki vatan kavramıyla fikirleri özdeş olan Özbek şairlerinden biri Abdulla Oripov'dur (1941-2016). Azerbaycan-Özbek sanat ve kardeşlik ilişkilerinin gelişmesine özel katkılarda bulunan Abdulla Oripov ile Bahtiyar Vahapzade'nin sanatında konu, anlatım tarzı bakımından paralellikler, benzerlikler vardır. Bu bağlamda 20. yüzyıl Özbek şiirinde vatan kavramının şekillenmesinde Oripov'un "Özbekistan, Vatanım Benim" şiirinin önemi özel olarak vurgulamak gerekir. Bu şiir millî bilincin, vatan duygusunun olgunlaşmasında, vatan imgesinin manevi-ahlaki açıdan zenginleşmesinde büyük rol oynadı. A. Oripov, vatanın evlatlarının ifade edemediği acılarını, yüreklerinde sonsuza kadar taşıdıkları hayallerini şiirle ifade etmeyi başardı.

Keçmişing bor çından ham uzok,
İlgay olmas barçasin küzim.
Mağtamasman moziyni birook,
Ütmişingni üylyayman bir zum.
Zabtga olib keng Osiyeni,
Bir zot çikdi mağrur, davongir
İkki asr yârim düneni
Zir kağşatdi Büyük jahongir.
Aytgum, bu kün, manim, manim
Üzbekiston, Vatanım manim.⁷ (Oripov, "Abdulla Oripov sara she'rlari")

Oripov'un "Özbekistan, Vatanım Benim" şiiriyle, Bahtiyar Vahapzade'nin "Ben Azerbaycan'ın Oğluyum" şiirinin sanatsal özellikleriyle, millî acıların samimiyetle ifadesiyle, anlam zenginliği ve güzelliği arasında benzerlikler vardır.

Azerbaycan oğluyum, yaşım adımdan kadim.
Hiç kesin tavuğuna hiç zaman “kiş” demedim,
Kimsenin toprağında gözüm yok, bilsin alem.
Toprağımdan bir çerek kimseye de vermem.
Ben bir kadim şarkıyım, seslerim elvan-elvan
Müziğim Karabağ’dır, sözlerimse Nahçıvan. (Vahapzade, *Seçilmiş Eserleri* 33)

Genellikle, Vatan ve ana dili konusu Abdulla Oripov’un ve Bahtiyar Vahapzade’nin eserlerinin ortak özelliğini oluşturmaktadır. Bahtiyar Vahapzade, ana dilinde konuşmayanları, Rus dilinde konuşmayı çağdaşlık, modernlik gibi değerlendirenleri millî köklerinden kopmuş vatan haini gibi betimlemeler.

Ey öz ana dilinde konuşmağı ar bilen,
Bunu faharet bilen
Modalı edebazlar
Kalbinizi okşamır koşmalar, telli sazlar.
Koy bunlar benim olsun.
Ancak Vatan ekmeğı,
Bir de ana yüreğı
Sizlere ganim olsun. (Vahapzade, *Seçilmiş Eserleri* 9)

Abdulla Oripov, 1965 yılında Özbek diline ithaf ettiği “Ona Tilimga” başlıklı şiirinde dile yönelik saldırılara üstü kapalı itiraz ediyor, ana dilini hedefleyenleri eleştiriyor. Ana dilinde konuşmayanları papağanlara benzetiyor:

Ona Tilimga
Ming yillarkim, bulbul kalomi
O’zgarmaydi, yahlit hamışa.
Ammo şo’rlık to’tining holi
O’zgalarga taqlid hamışa.
Ona tilim, sen borsan, şaksiz
Bulbul kuyin şe’rga solaman.
Sen yo’qolgan kuning, şubhasiz,
Men ham to’ti bo’lib qolaman...⁸ (Oripov, “Ona Tilim”)

Abdulla Oripov, 1965 yılında kaleme aldığı “Ona Tilimga” şiirinin yazılma tarihinden, karşılaştığı politik engellerden böyle bahsediyor: “Bu şiirin tarihi çok uzundur. Bu sekiz mısralık şiirin başıma sekiz bomba gibi düşeceğini

mi hayal ettim? Şiir çıktığında, ‘Anadiliniz var mı? Hala dünya sosyalizmi fikrine karşı mısınız? Senin ebeveynlerin kimler? Hangi milliyetçinin çocuğusun?’ diyen bir dünyanın baskısı altındaydım” (Oripov, “Ona Tilimga”).

Bahtiyar Vahapzade gibi Abdulla Oripov da ana diline adanmış şiirlerinde ana dilini unutanları vatanın bugünü ve geleceği için bir tehlike olarak görüyor. Maddi ve manevi bir zenginlik olan ana dilinin korunmasını her yurttaşın görevi olarak tasvir eden, ana dilinin her milletin tarihini, millî ve manevi değerleriyle geleneklerini içerdiğini şiirlerine yansıtan şairlerimiz, her bir vatandaşı kendi ana diline sahip çıkmaya çağırıyor. Abdulla Oripov ana dilini unutanları başkasının söylediklerini tekrarlayan bir papağana benzetiyor. Bahtiyar Vahapzade ise, “modalı edebazlar” (moda tutkunu, havallılar) diye yabancı dilde konuşanları ulusal kültürümüzün düşmanı olarak eleştiriyor.

Ayrıca Abdulla Oripov’un klasik Azerbaycan şairi Mehseti Gencevi’nin rubailerini, çağdaş Azerbaycan şairi Halil Rıza’nın millî konularda şiirlerini Özbekçeye aktarmıştır. Özbek şairinin genel olarak Türk halklarının kültürünü yansıttığı Azerbaycan’a adanmış şiirleri de önem arz etmektedir.

Bahtiyar Vahapzade ve Cemal Kemal

Bahtiyar Vahapzade’nin çevirmenlik çalışmalarında Özbekçeden yaptığı çeviriler özel değer arz etmektedir. Özbek şairlerinden Kafur Kulam’ın, Cemal Kemal’in ve diğer Özbek şairlerinden yaptığı çeviriler geçtiğimiz asrın ortalarında her iki ülkede kitap ve sanat dergilerinde yayınlanır. Şairin, Özbek şiirinden Azerbaycan Türkçesine aktardığı şiirlere dikkat ettiğimizde, Vahapzade’nin önem ve önceliği millî konulara verdiğini görüyoruz. Vahapzade, 1987 yılında Azerbaycan-Özbek edebî ilişkilerinin gelişmesine özel katkısı olan Özbek şairi Cemal Kemal’in, halkın ve milletin kaderini, millî dertlerini, özgürlük aşkını dile getirdiği şiirlerini Azerbaycan Türkçesine aktarmış, kitabının “Çevriler” bölümünde yayınlamıştır (Vahapzade, *Dünya Dönüyor*).

Bahtiyar Vahapzade Cemal Kemal’in Sovyetler döneminde cesaretle ve bazen üstü kapalı şekilde anlattığı millî konulu şiirlere Azerbaycan Türkçesinde yeni bir hayat vermiş, okuyucularına tanıtmıştır. Cemal Kemal’in “Giyimim, Kefenim” şiirinin her satırı ve her kelimesi, köleliğe karşı bir protesto ruhu ve millî kimliğe saygı, ana diline sevgi yüklüdür.

Halkımın dili var, her sözü ateş,
Her sesi, her nebzi bana kol-kanat,
Üstümde giyimdir, beynimde-güneş,
Onsuz ben neyim ki, kuruca bir ad! (Vahapzade, *Dünya Dönüyor* 190)

Cemal Kemal'in 1980 yılında kaleme aldığı "Özbekçem, Türk Dilim, Zatım-Nicatım" şiirinde şair, ana dilinin tutsak olmasından endişelenir ve dilini koruyamadığından duyduğu üzüntüyü dile getirir. Bu duygular Vahapzade'nin kendine has düşünceleriyle eşleştirdiğinden, Azerbaycan Türkçesine aktarılırken anlamını, formunu kaybetmemiş, akıcı bir şekilde ifade edilmiştir.

Sen dil ağacının şah budağsın,
Özbekçe'm, Türk dilim-zatım, nicatım.
Korumak zoruymuş, vasıf etmek kolay,
Ölsem kefenimsin, kalsam hayatım. (Vahapzade, *Dünya Dönüyor* 190)

Vahapzade'nin çevirisinde Cemal Kemal'in "Dem öter, demler öter" şiiri, zamanın ve hayatın sadakatsizliği düşüncesiyle başlar, gece ve gündüzün, yokluğun ve varlığın, yolların ve yolculuğun düşünce haritasını çizmesiyle devam eder. Şair dünyanın bilgelğine ve felsefesine dayanan düşünceleriyle beraber öz ana diline sevgisini anlatır.

El gözüm, dil de canım,
Kurban olalım el ve dile,
El ve dil vardısıa... candan
Süzüler, sözler öter. (Vahapzade, *Dünya Dönüyor* 189)

Bahtiyar Vahapzade Cemal Kemal'in millî ruhlu şiirlerini Özbekçeden çevirdiği gibi, Vahapzade'nin şiirlerini de Cemal Kemal, C. Cabbarov, Reşit Mura ve diğer Özbek şairleri kendi yazı dillerine uyarlamışlar, farklı yıllarda yayınlamışlardır.

Bahtiyar Vahapzade'nin edebî kişiliği ve sanatı Özbek halkı içerisinde, sanat ortamında her zaman ilgi odağı olmuştur. Şairin Özbekistan'da yayınlanan kitapları, sanatıyla ilgili yapılan araştırmalar, anısına organize edilen bilimsel şöenler Özbek halkının Azerbaycan edebiyatına, Bahtiyar Vahapzade'nin sanatına olan sevgisinin göstergeleridir. Özbek şairi Pulat Fazıl, Azerbaycan halkına, Bahtiyar Vahapzade'ye olan sevgisini "Nurlu Azerbaycan tek dost diyarı var, iyi ki, bu yurdun Bahtiyarı var" (Hacızade 5) mısralarıyla anlatır.

Bağımsızlık döneminde Özbekistanlı şairlerden Usman Kuçkar, Babahan Şerif, Bakidcan Tohliyev, Saodat Muhammedova; Bahtiyar Vahapzade'nin sanatını, edebî ve sosyal faaliyetini, çalışmalarını incelemiş, şairin yaşam ve faaliyetlerini genel Türk edebiyatının gelişimi bağlamında değerlendirmişler. Sonuç itibariyle, Bahtiyar Vahapzade'nin sanatıyla ilgili çok sayıda bilimsel makaleler, monografiler kaleme alınmıştır.

Erkin Vahidov Sanatında Azerbaycan Şiiriyle Benzerlikler

Modern Özbek edebiyatının önde gelen temsilcisi Erkin Vahidov (1936-2016), Özbek edebiyatının klasik ve çağdaş şiir gelenekleri ile şiirler yazan bir şairidir. Özbekistan'ın Fergana bölgesinde doğan Erkin Vahidov, 1960'larda, Sovyet yasaklarının hafiflediği bir dönemde edebiyat dünyasına gelmiştir. Erkin Vahidov'un eserleri ve dünya edebiyatından çevirileri, Özbek ve genel Türk edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Şairin sanat hayatında "Özbek'im" kasidesi özel değer taşımaktadır.

1968 yılında kaleme aldığı "Özbeğim" kasidesi olup Sovyet döneminde ağır tenkide uğramıştır. Şair, bu şiiriyle, Sovyetlerin millî kimlikleri Rus potasında eritme siyasetine ve bilhassa Türk halklarına karşı "medeniyet getiren" kavim olma iddiasına karşı, Özbek Türklerinin kadimî ve görkemli geçmişini ortaya koyarak mücadele ruhunu uyarmış ve pekiştirmiştir. (Tolkun 3)

Bu şiiri yazdıktan kısa bir süre sonra şairin hayatında sıkıntılı ve gergin günler başlamıştır. Şair işinden ve tüm görevlerinden uzaklaştırılır. İşinden uzaklaştırıldığı dönemde Erkin Vahidov, Alman şairi Goethe'nin "Faust" eserini Özbek Türkçesine çevirir. "Özbek'im" şiirinden dolayı Abdulla Orpov Erkin Vahidov'u "milletinin yüreğine yük olan sözleri dile getiren bir şair" (*Seçme Şiirler* 3) olarak değerlendirir. Çünkü Erkin Vahidov, bu şiiriyle halkının tarihini, köklerini şiirin diliyle anlatmış, Özbek halkının tarih sahnesindeki özgün yerini göstermiştir. Millî kimliğine yönelmiş siyasetlere karşı çıkan şair "Özbek'im" şiiriyle genel olarak Türk milletinin kararlılığını ve yenilmez ruhunu yüceltmıştır:

Tarixingdir ming asrlar
Ichra pinhon O'zbekim,
Senga tengdosh Pomiru
OgsochTiyonshon, O'zbekim.

Gaysari Rum nayzasidan
Bağ'rida dog' uzra dog',
Chingizu Botu tig'iga
Ko'ksi galgon, O'zbekim.

Yog'di to'rt yondin asrlar
Boshingga tiyri kamon,
Umri gurbon, mulki toroj,
Yurti vayron, O'zbekim.

Davr zulmiga va lekin
Bir umr bosh egmading,
Sen - Muganna, sarbador - sen,
Erksevar gon, O'zbekim.⁹ (Vahidov, *Seçme Şiirler* 58)

Bu şiir, Türk halklarının millî kimliğini hedef alan siyasetlere, sömürge yasaklarına açık bir protesto şiiridir. Şiirin diğer mısralarında şair, halkının esarete olmasına rağmen sadece bir sürelik kaderine kul olduğunu, esaret zincirlerini kıracak manevî kudretinin bitmediği gibi artarak devam ettiğini beyan ediyor:

İlm u şe`rde şah ve sultân,
Lek takdirde kul,
Öz elide çekdi gurbet,
Zar u nâlán, O'zbekim.¹⁰ (Vahidov, *Seçme Şiirler* 163)

Şair, “Özbek'im” şiirinin her bir mısrasında büyük bir tarihi, milletin kahramanlığını, halkının tüm acılara ve köleleştirmeye direnme kararlılığını sergiliyor ve hiçbir zulmün halkının millî iradesini kırmayı başaramayacağını mesajını veriyor. “İnancını yenileyen Özbek'im” ibaresiyle halkının millî ideallerle yaşamına dikkat çeken şair, “Yağdı tört yandın asrlar başingge tîr-i kemân” (Yağdı dört taraftan başına oklar) -mısrasıyla halkının karşılaştığı saldırılara işaret ediyor. “Yangrasin Erkin sözing, aslatiling lâl olmasın, dest köter devrân yükini, etme kadding ya, kalem” (Vahidov, *Seçme Şiirler* 148), “Kelimen özgürce yankılansın, Erkin, dilin sessiz kalmasın asla, zamanın yükünü kaldır, kalemim asla bükülme”, - diyen şair, Özbek halkının tarihini ve kaderini, özgürlük duygularını, millî haklarına kavuşmak istediğini betimler. “Şair, toplumu ileriye götüren, savaşçı, özverili, geleceğe hizmet eden kişidir. Ama her şeyden önce şair şair olmalı, şiir sanatında ustalaşabilmelidir”

(Vahidov, *Seçme Şiirler* 14) diyen E. Vahidov her zaman şiirin doğası gereği millî olmasına, halkını, toplumu ileri götürmesine dikkat çekiyor.

Sovyetler Birliği'nde yaşayan diğer Türk halkları gibi, Azerbaycan ve Özbek halkları da aynı sosyo-politik olayları paylaştıkları için edebiyatta, şiirde, ele alınan konularda ve hatta şairlerin yaşam ve kaderinde benzerlikler vardır. Azerbaycan şairi Halil Rıza (1932-1994) ile Özbek şairi Erkin Vahidov'un şiirlerindeki millî düşünce, yaşamlarındaki mücadele çok benzerdir. Hatta her iki şair millî mücadelelerinden dolayı, halklarının özgürlüğüne kavuşması yolunda faaliyetlerinden dolayı tutuklanmışlardır. Halil Rıza 1990'lar da 9 ay hapis hayatı yaşarken 200'den fazla şiir, manzume, mektup kaleme alır. Hapishanelerde milliyetçilikle suçlandıklarında Halil Rıza *Lefortova Günlüğü*'nü yazmış, Erkin Vahidov ise Alman edebiyatından *Faust* eserinin çevirisini yapmıştır. Her iki şairin diline, dinine, millî kimliğine, tarihine, edebiyatına adanmış şiirlerinde genel bir uyum, benzerlikler, düşünce paralellikleri mevcuttur.

Çağdaş Azerbaycan-Özbek edebî ve bilimsel ilişkilerinin gelişmesine büyük katkılarda bulunan Azerbaycanlı şair Halil Rıza'nın hayatı ve eserleri Türklük ideolojisi ile iç içe geçmiştir. Milletine sevgi ve kardeşlik motifleri, bilimsel faaliyetinin ve şiir sanatının temelini ihtiva eder. Halil Rıza *Modern Azerbaycan-Özbek Sanatsal İlişkilerinin Güncel Sorunları* başlıklı monografisinde (Rıza, *Modern*) köken itibarıyla Azerbaycan'dan olan, Özbek edebiyatının ünlü ismi Maksut Şeyhzade'nin hayat ve sanatını araştırmıştır. Halil Rıza, Şeyhzade'nin "Celaleddin Manguberdi" ve "Mirza Ulug Bey" tarihsel manzumelerini bilimsel yönden incelenmiştir. Milletine ve soyuna bağlılık Halil Rıza'nın Özbek edebiyatından yaptığı çevirileri de etkilemektedir. Çevirisi yapılan şiirleri orijinaliyle karşılaştırdığımızda Halil Rıza'nın Türklük bilincinin, ruhunun mısralara yansımış olduğunu görüyoruz. Halil Rıza'nın kendi şiirlerinde ve çevirisini yaptığı şiirlerde Türklük, şovenizmden uzaktır ve halkına, milletine yönelik saldırgan politikalarından korunma amaçlıdır. Çünkü şairin ruhu ve düşüncesi genel olarak insanlığa sevgiyle doludur.

Ben güneş yürekli Halil Rıza'yım
Yer boyda, gök boyda sadagatım var,
Reyhan yaprağına, karıncaya da,
Yurdumda olana muhabbetim var. (Rıza, *Türkün Toplusu* 34)

Halil Rıza, Türk milletinin tarihini sahteletirmek isteyen, Türk halklarını birbirinden ayrı düşürmek isteyen politikalara karşı çıkararak, Türk halklarının tarihî zaferlerini, manevi kudretini şiirlerinin ana temasına dönüştürür. Halil Rıza ana dilini sevmeyenlere “teslim olmuş kaçaklar” diyor. Türk dilini muhteşem bir ağaca, Türk halklarının yazı dillerini dallara benzetir şair.

Himalayda, Tyan-Şanla yaşıt olan, ey mücüze,
Söyle nasıl çıktın yüze?
Hangı ayda, hangı günde silkelendi bizim cahan?
Elbrus, Alp, Pamir dağı erzi yardı, çıktı ne zaman?
Ben düşündüm, çözüm buldum, fikirlerin ilgeyine:
Özbek dili kaldırmıştır bu dağları öz çiyinine. (Rıza, *Türkün Toplusu* 37)

“Özbek dili kaldırmıştır bu dağları öz çiyinine” ifadesi, eserin şiirsel değerini artırmakla kalmaz, bununla beraber diline, kültürüne yönelik saldırılara karşılık verir. Şair, köklü kültürü, tarihi ve coğrafyası olan halklar için kölelik zincirlerini kırmanın zor olmadığı anlamını aktarıyor okuyucusuna. Bu mısralar, fikir ve içerik açısından Erkin Vahidov’un “Senga tengdosh Pomiru, ogsoch Tiyonshon, O’zbekim” (Vahidov, *Seçme Şiirler* 160) mısralarıyla çok yakındır. Her iki şiir, Özbek halkına adanmıştır. Erkin Vahidov ve Halil Rıza’nın ikisi de Özbek halkının tarihini, coğrafyasını ve kültürünü şiirselleştirir. Bildiğimiz gibi, Türk dünyasının sanatsal bilincinde, mitolojisinde dağlar ayaklar altında kalmadığı için, göklere, Allah’a yakındır diye kutsaldır. Her iki şair, Özbek halkının varlığını anlattıklarında, halkın tarihini dağlarla kıyaslamakta ve dağlarla yaşıt olan ulusun zorlukları ve mücadeleleri geride bıraktıklarına dikkat çekmektedirler.

Erkin Vahidov’a göre, mevcut politikanın etkisiyle millî ve manevi değerlerinden uzaklaştırılan, dilinden, örfünden, geleneklerinden utanır hâle getirilen gençlerin yüksek görevlerde işe alınmaları, bu millî değerlerine yapılmış darbedir. Toplumu yönlendiren ve geliştiren millî kültürün yıkılmasına, millî ahlaki değerlerin ortadan kalkmasına kayıtsız kalamayan Erkin Vahidov ve Halil Rıza da mevcut olaylara şiirleriyle itiraz ediyordular. Her iki şairin sanatında bu konuyla ilgili pek çok şiir bulunmaktadır. Halil Rıza da Erkin Vahidov da yaşamları boyunca milletin tarihinin, millî kültürünün, gelenek ve göreneklerinin korunmasına, gelecek kuşaklara aktarılmasına çalışmışlardır. Şu bir gerçek ki, Erkin Vahidov, hem de Halil Rıza Azerbaycan’a ve Özbekler’e adanmış şiirlerinde Türk milletinin imge-

sini oluşturmuşlardır. Halil Rıza millî varlığını, millet kavramını korumak uğruna mücadelesinde isyankâr ruhtadır. Halil Rıza şiirinde sanki bu zincirleri kıracak savaşıyı görürüz. Vahidov'un sanatında ise bu mücadele daha sakindir, düşündürüdür.

Bu — shoirning dilin ezgan
Istibdodning dardidir.
Yurakdan qon bo'lib sizgan
Iste'dodning dardidir.
To'lg'orida bu alamning
Tanho ingroq — xonish bor.
Abadiyat
Jaxannamning
Otashida yonish bor¹¹ (Vahidov, "Ruhlar İsyoni").

Ne gam, kinle silahlan,
Topdan, tüfengden üstün,
Tankdan, rökettenden güçlü
Gayretinle silahlan!
Zopayla, kürekle, taş-kesekle silahlan,
Nuş et yıldırımları, sen şimşekle silahlan!
Kanında saflık adlı taşkın ile silahlan,
Dünyaya sevgin, aşkın ile silahlan! ("Silahlan" şiiri), (Rıza, *Türkün Destanı* 127)

Erkekler başını eğmemiş yada,
Hosrov`a göstermiş ferhatlığını.
Kolları zincirli tutsak olsa da,
Korumuş düşünce özgürlüğünü. ("Erkekler" şiiri), (Rıza, *Türkün Destanı* 146)

Halil Rıza'nın isyanının nedenleri bellidir. Bir yüzyılda toprakları defalarca talan edilen, parçalanmış vatanın, Azerbaycan'ın feryadı şiirin ruhunda haykırışa dönüşür. Mücadele, şiirin hayatının ideali hâline gelmiştir.

Özgürlüğü istemirim
Zarre-zarre, gram-gram
Kolumdaki zincirleri kıram gerek
Kıram! kıram!

Özgürlüğü istemirim
Bir hap gibi, ilaç gibi
İstiyorum sema gibi,
Güneş gibi, cahan gibi:
Çekil, çekil ey kasıbkar:
Ben bu yurdun gur sesiyim:
Gerek değil sıkı bulak,
Ben ümmanlar teşnesiyim. (Rıza, *Türkün Destanı* 38)

Erkin Vahidov ve Halil Rıza şiirinin ortak özelliklerinden biri, millî dertlerini anlatmak için, başka bir halkın benzer acılarını anlatmalarındır. Halil Rıza'nın 1960'ta yayımlanan, dillere ezber olan "Afrika'nın Sesi" şiirinde, şair Afrika insanının mücadelesinden bahsederken, aslında kendi millî haklarını savunmaktadır. Erkin Vahidov da "Kanada Türkümü" toplu şiirlerinde aynı şekilde küresel meselelerden bahsederek millî dertlerini anlatmaktadır.

Sonuç

Görüldüğü gibi, ortak tarih ve geçmişi olan Azerbaycan ve Özbek halklarının edebî ilişkileri de, dil ve din birliğine, kardeşliğe dayalı olarak gelişmiştir. Zengin bir folklor, halk edebiyatı gelenekleri olan Azerbaycan ve Özbek halkları ortak folklor örneklerine, destanlara, ninnilere, masallara sahiptirler.

Ortak özelliklere sahip edebiyatlarımız her zaman aynı sorunlara yönelmişler. Toplumunu aydınlatma, bilgilendirme gibi konular, 20. yüzyılın başlarından ortalarına doğru gerek Azerbaycan'da gerekse de Özbekistan'da millî edebiyat anlayışını oluşturdu. Millî edebiyat anlayışı 1900'lerden itibaren ulusal uyanışlarla başladı. 1920'lerden sonra Sovyet sanat anlayışı edebiyatta etkisini gösterdi. Sovyet İmparatorluğunun millî değerlerden, manevi-tarihî köklerden ayırma girişimi Azerbaycan ve Özbek edebiyatlarında keskin ideolojik yasalara neden oldu. Edebiyatta sosyalist, komünist ideolojiye bazen doğrudan, bazen de dolaylı olarak karşı çıkan yazar ve şairler Sovyet yönetiminin kurbanı oldular. Yasaklara, katliamlara, aydınların kırımına (1937) rağmen millî edebiyatlarımız millî yazarların, şairlerin mücadele dolu yaşamları, faaliyetleri, sanatları pahasına kendi özelliklerini korumuş, millî ideolojinin temelinde, özgürlük motifi eserler kaleme alınmıştır. Bu şairler, bütün yasaklara rağmen edebiyatlarında var güçleriyle Türk birliğini ve hürriyet sevgisini korumuşlar, halkı ve okuru bu fikirlerden yola çıkarak bilgilendirmeye çalışmışlardır. Azer-

baycan ve Özbek edebiyatları bu bağlamda konu ve düşünce benzerliklerine sahiptirler. Bu iki edebiyat ortak özellikleri ihtiva ederek gelişmişlerdir.

Bahsedildiği gibi, Azerbaycan ve Özbekistan'da, 1960'lardan itibaren edebiyatta milli-ideolojik meseleleri bazen açık, bazen üstü kapalı şekilde dile getiren, millî ve insanî hakları savunan pek çok aydın vardır. Bunlar birbirlerinin eserlerinden beslenmiş, mevcut sosyo-politik olayların etkisinde aynı konularda, benzer içerik ve üslûpta eserler kaleme almışlardır. 20. yüzyılın ikinci yarısında ("60'lı Yıllar Edebiyatı") yer alan dönemde millî konularda çok sayıda şiir örnekleri kaleme alınmış, çeviri, esinlenme, edebî etki aracılığıyla şairlerimiz birbirinin ele aldığı konulardan, ifade tarzından, sanat üsluplarından yararlanmışlardır. Bu anlam sonraki yıllar edebiyatını, bağımsızlık dönemi edebiyatını etkilemiş, özgür şiirinin temeli olmuştur. Bu doğrultuda Türk halklarının kültürel ve sanatsal açıdan, tarihî ortaklık duygusunun çağdaş gelişimine yönelik kaynaşmaları, genel Türk edebiyatını milliyetçi çizgide gelişmeye yönlendirmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında yazarın herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Açıklamalar

- 1 Makalenin sınırlarını zorlayacağı için bu konu derinleştirilememiştir. Geniş bilgi için bk. Sarıkaya ve Seyfeli.
- 2 Bu bakımdan Ahundzâde, Türk ve İslâm âleminin ilk tiyatro yazarıdır. Türkiye'de basılan ilk tiyatro eseri olarak bilinen Şinasi'nin Şair Evlenmesi adlı piyesi, 6 Rebülevvel 1277'de (22 Eylül 1860) çıkmaya başlayan *Tercümân-ı Ahvâl*'de tefrika edilmiştir.
- 3 Bu süreli yayının organlarının listesi için bk. Çelik 78.
- 4 "Bütün Türklük" fikrini ifade eden "Turan" kelimesi ilk defa Macaristan'da Panslavizm ve Pangermenizm akımlarına karşı bir korunma gayretiyle kurulan "Magyar Turáni Társaság" derneğinin adına girmiştir. II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı-Türk aydınları bu fikri çokça işlediler. Selanik'te Turan gazetesi yayımlandı. Konunun Özbekistan'daki tarihî seyri için bk. Kasımov.
- 5 Heyhat, Arap ve Moğol vurduğunda,
Hayatının kelepçeli yılları,
Başından neler geçti, yiğit oğul?
Özbek dili, Özbek dili.

- Ulu tarihine ederek hitap
Nevaî'nin şiirinin gülü,
Geçmiş zamanların gerçek tanığı,
Özbek Dili, Özbek Dili.
- 6 Rauf Parfi'nin gerek Özbek edebiyatı gerekse "Sovyet" yönetiminin asimilasyon siyasetine karşı mücadele anlamı taşıyan metinleri hakkında geniş bilgi için bk. Koraş.
- 7 Gerçekten uzun bir geçmişin var,
Her şeyi göremiyorum.
Maziyi övmüyorum ama
Bir an için geçmişini düşünüyorum.
Geniş Asya'nın fethi,
Bir adam çıktı, kibirli kibirli,
Dünyanın iki buçuk asrı
Yüce cihangir içini çekti.
Demek istediğim, bu gün benim, benim.
Özbekistan, vatanım benim.
- 8 Anadilime
Bin yıllardır bülbül kelamı
Değişmiyor, hep aynıdır.
Ama değişir papağanının durumu
Daima başkalarını taklit eder.
Ana dilim, sen varsın, şüphesiz
Bir bülbül gibi şarkı söylüyorum.
Gerçek budur, kaybolduğunda
Ben de bir papağan olacağım....
- 9 Tarihindir bin asırlar
İçinde gizli Özbek'im,
Sana yaşittir Pamir ve
Ak saçlı Tiyaşan, Özbek'im.
Roma Kayserinin mızrağından
Bağrında yara üstüne yara,
Cengiz ve Batu hançerine
Göğsü kalkan, Özbek'im.
Yağdı dört yandan asırlar
Başına yay okları
Ömrü kurban, mülkü talan,
Yurdu veyrân, Özbek'im.
Devrin zulmüne ancak
Bir ömür baş eğmedin,

- Sen, -Mukanna, kumandansın,
Özgür kan, Özbek'im.
- 10 Bilim ve şiirde şahlar şahı,
Ancak takdirine kul,
Kendi ülkesinde çekti gurbet,
Acılı sızılı, Özbek'im.
- 11 Bu şairin dili ezilirse
İstibdadın acısı.
Yürekten kan akıyorsa
Başarının acısı.
Acı dolu
Yalnız bir inleme var.
Sonsuzluk cehenneminin
Ateşinde yanma var.

Kaynaklar

- Açık, Fatma. *Özbek Edebiyatı*. Alp Yayınevi, 2007.
- Akpınar, Yavuz. *Mirza Fethali Ahundzade: Komediiler (Temsilât)*. Ege Üniversitesi Basımevi, 1988.
- Alışanov, Şirindil. "Poeziya // Edebî Proses – 77." İlim, 1978.
- Aliyev, Gulam Hüseyin. "Molla Nasreddin' ve Özbek Hayatı." *Azerbaycan*, no. 7, 1966, s. 3.
- Araslı, Hamit. *Ali Şir Nevai'nin Seçilmiş Eserleri*. Önder Yayın Evi, 2004.
- Babahan, Şerif. "Azerbaycan Şiirinin Çağdaş Manzarası Hakkında Görüşler." *525-ci Gazet*, 2017.
- Bilveren, Tuğba. "Özbek Ceditçi Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin Tiyatro Faaliyetleri ve Zaharli Hayot Yohud Ishk Qurbonları (Zehirli Hayat Yahut Aşk Kurbanları) Piyesi." *Asia Minor Studies*, vol. 8, no. 1, 2020, ss. 418-432.
- Çelik, Dursun. "XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan Birinci Bölüm." *bilig*, no. 3, 1996, ss. 60-79.
- Hacızade, Nahit. "İyi ki, Bu Yurdun Bahtıyarı Var." *Adalet* Gazetesi, 23.06. 2012. s.17
- Kasımbeyli, Yaşar. "Bəxtiyar Vahabzadə və Abdulla Oripov yaradıcılığı Türk xalqlarının ədəbi əlaqələri rakursunda." *525-ci qəzet*, 03.12.2015, s. 6, <http://www.anl.az/down/meqale/525/2015/dekabr/466059.htm>.
- Kasımov, Begali. *Milli Uyanış*. Çev. Fatma Açık, Atatürk Kültür Merkezi, 2009.
- Kengerli, Qulu. "Özbəkistanda Azərbaycan ədəbiyyatının təbliği və tərcüməsi." *Modern.az İnformasiya Agentliyi*, 27 Noyabr 2021, <https://modern.az/edebiyat/318323/zbekistanda-azerbaycan-edebiyatının-teblii-ve-tercumesi/>.

- Kocaoğlu, Timur. “Çağdaş Özbek Şiiri.” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, no. 1, 1996, ss. 3-53.
- Kocaoğlu, Timur. “Özbekler.” *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, 7. cilt, Dergâh Yayınevi, 1990, ss. 197-205.
- Koraş, Hikmet. *Özbek Şairi Rauf Parfi*. Kömen Yayınları-Türk Dünyası Şiir Dizisi, 2009.
- Oripov, Abdulla. “Ona Tilimga.” Zıyauz.Com Kutubxonasi, 1965, <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/mustaqillik-matbuoti/abdulla-oripov-hayratning-ko-zlari-katta-bo-ladi-1992>.
- Oripov, Abdulla. “Halil Rizo, İkki Şeir.” *Tarjimalar*. Xurshid Davron Kutubxonasi, 21.03.2017, <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/abdulla-oripov-tarjimalar.html>.
- Oripov, Abdulla. “Ona Tilim.” Xurshid Davron Kutubxonasi, 20.02.2023, <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/ona-tili/ona-tilim-mushoira.html>.
- Oripov, Abdulla. “Abdulla Oripov sara she’rlari.” *İlmlar.uz*, 2023, <https://ilmlar.uz/abdulla-oripov-sara-sheerlari-a-oripov-sheerlar-toplami/>.
- Parfi, Rauf. *Sabr Darahti*. Edebiyat ve Sanat Yayın Evi, 1986.
- Parfi, Rauf. “1955-1962 yıllar she’rlari & İbrohim Haqqul. Hissiy tafakkur shoiri.” *Xurshid Davron Kutubxonasi*, 27.03.2022. <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/ibrohim-haqqul-hissiy-tafakkur-shoiri.html>.
- Rıza, Halil. *Turan Toplusı*. İlim Yayın Evi, 1992.
- Rıza, Halil. *Türkün Destanı*. Genclik Yayın Evi, 2000.
- Rıza, Halil. *Modern Azerbaycan-Özbek Sanatsal İlişkilerinin Güncel Sorunları*. Doktora Tezi. Millî İlimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü, 1987.
- Sarıkaya, Mahmut, ve Mahmut Seyfeli, “Kırşehir Abdal/Teber Dili ve Azerbaycan, Özbekistan Gizli Dilleriyle İlgisi.” *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 15, Bahar 2004, ss. 243-278.
- Selahittin, Tolkun. “Özbek Şairi Erkin Vahid’in “Vätän Umidi” Adlı Şiiri ve Yorumu.” *Türkbilgi*, no. 31, 2016, ss. 47-56.
- Vahapzade, Bahtiyar. *Dünya Dönüyor, Şiirler ve Poemalar*. Gençlik Yayın Evi, 1987.
- Vahapzade, Bahtiyar. *Seçilmiş Eserleri*. I. cilt (Şiirler). Önder Yayın Evi, 2004.
- Vahidov, Erkin. *Seçme Şiirler*. Kültür Bakanlığı, 1991.
- Vahidov, Erkin. “Ruhlar isyonı. Doston.” 28.12.2021, *Xurshid Davron Kutubxonasi*, <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/erkin-vohidov-ruhlar-isyoni-doston.html>.
- Yılmaz, Tuğba. *Abdulla Oripov’un Şiirleri Üzerine Dil ve Üslup Çalışması (İnceleme-Metin)*. Doktora Tezi. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2022.

National-Ideological Comparison of Azerbaijani And Uzbek Poetry in the Second Half of the 20th Century*

Terane Heşimova**

Abstract

Literary and cultural ties between Azerbaijani and Uzbek Turks have an ancient history and deep traditions. The names of well-known figures such as Ibn Sina, Kharezmi, Bukhari, Ulugbek and Ali-Shir Nava'i are mentioned with due respect in Azerbaijan, and Uzbek people read Kagani, Nasimi and Fuzuli like their own poets. Our study will examine the parallels and similarities of themes and ideas in poems on the themes of national, historical and Turkic unity, which the Soviet administration tried to ban in Azerbaijani and Uzbek literature in the second half of the 20th century. In the 1950s, after the death of Stalin and under the influence of the processes of renewal in world literature, national problems began to be implicitly covered in Azerbaijani and Uzbek literature.

In the article, the common themes in the poems of Bahtiyar Vahabzade, Khalil Rıza, Fikret Koca, Erkin Vakhidov, Abdulla Oripov and Jemal Kemal, who fought with their pens for the release of national poetry from captivity during this period, the similarity between ideals and ideas, the issues such as literary effect and inspiration are reviewed, and the resistance of the above-mentioned poets against the Soviet rule is discussed.

Keywords

Azerbaijani poetry, Uzbek poetry, Vladimir Lenin, Joseph Stalin, Soviet regime, assimilation.

* Date of Arrival: 25 October 2022 – Date of Acceptance: 28 August 2023

You can refer to this article as follows:

Heşimova, Terane. "20. Yüzyılın İkinci Yarısında Azerbaycan ve Özbek Şiirinin Milli İdeolojik Yönden Karşılaştırılması." *bilig*, no. 108, 2024, 161-186, <https://doi.org/10.12995/bilig.10807>.

** Assoc. Prof. Dr., Azerbaijan Republic National Academy of Sciences, Institute of Oriental Studies – Bakü/Azerbaijan

ORCID: 0000-0002-1417-8497

tarana_nur@yahoo.com.tr

Национально-идеологическое сравнение азербайджанской и узбекской поэзии второй половины XX века*

Теране Хешимова**

Аннотация

Литературные и культурные связи между азербайджанскими и узбекскими тюрками имеют древнюю историю и глубокие традиции. Имена таких известных деятелей, как Ибн Сина, Хорезми, Бухари, Улугбек и Али-Шер Навои, упоминаются в Азербайджане с должным уважением, а узбеки читают Кагани, Насими и Физули как своих собственных поэтов.

В исследовании рассмотрены параллели и сходства тем и идей в стихотворениях на темы национального, исторического и тюркского единства, которые советская администрация пыталась запретить в азербайджанской и узбекской литературе во второй половине XX века. В 1950-е годы, после смерти Сталина и под влиянием процессов обновления в мировой литературе, национальные проблемы стали имплицитно освещаться в азербайджанской и узбекской литературе.

В статье рассматриваются общие темы в стихах Бахтияра Вахабзаде, Халила Рызы, Фикрета Коджи, Эркина Вахидова, Абдуллы Арипова и Джемалы Кемалы, боровшихся своим пером за освобождение национальной поэзии из плена в этот период, сходство идеалов и идеи, рассматриваются такие вопросы, как литературный эффект и вдохновение, а также обсуждается сопротивление вышеупомянутых поэтов советской власти.

Ключевые слова

Азербайджанская поэзия, узбекская поэзия, Владимир Ленин, Иосиф Сталин, Советская власть, ассимиляция.

* Поступило в редакцию: 25 октября 2022 г. – Принято в номер: 28 августа 2023 г.

Ссылка на статью:

Heşimova, Terane. “20. Yüzyılın İkinci Yarısında Azerbaycan ve Özbek Şiirinin Millî İdeolojik Yöneden Karşılaştırılması.” *bilig*, no. 108, 2024, 161-186, <https://doi.org/10.12995/bilig.10807>.

** Доц., д-р, Национальная Академия Наук Азербайджана, Институт Востоковедения, Отдел стран Центральной Азии – Баку/Азербайджан

ORCID: 0000-0002-1417-8497

tarana_nur@yahoo.com.tr